

Milan Ristović

KOLABORACIJA U SRBIJI U II SVETSKOM RATU:

Istoriografski i (ili) politički problem

Abstrakt: Prilog je posvećen razmatranju nekih aspekata istorije i novijih tumačenja uloge kolaboracije u Srbiji u Drugom svetskom ratu. Posebno, instrumentalizacije ovog problema u svetlu političkih promena od početka 1990, i pokušaja „revizije“ dosadašnjih istoriografskih tumačenja kolaboracije.

Ključne reči: Drugi svetski rat, kolaboracije, Srbija, pokret otpora, građanski rat.

Poznata fotografija, s početka leta 1941. godine na kojoj se, na uličnim kandelabrima najvećeg beogradskog trga Terazija, nalaze obešeni taoci, objavljuvana je bezbroj puta u knjigama, novinama, školskim udžbenicima-ali, samo njena “skraćena” verzija, na kojoj se raspoznaju žrtve, nemački oficiri i vojnici i nekoliko građana koji posmatraju prizor. Autenticna verzija na fotografskom filmu zabeležene brutalne ratne scene, tek je u poslednje vreme počela da zamenjuje onu, cenzorskim “makazama” obrađenu. Na njoj su improvizovana vešala samo detalj- sam po sebi strašan i mučan – ulične gradske scene, na kojoj, nedaleko od ogoljenog prizora nasilja i smrti, za kafanskim stolovima, sede i piju pivo, čitaju novine, drugi šetaju obučeni u letnja odela dok iznad njihovih glava leprša veliki plakat koji poziva na trke na gradskom hipodromu. Na ulici ima i dece i žena, starih i mladih, civila i vojnika...

Ona je, na svoj osobeni način slika složenosti ratne stvarnosti, isprepletenosti života i smrti, svesnog i nesvesnog napora ljudi koji su se našli zatečeni jednom po njihove egzistencije, dotadašnji način razmišljanja i delovanja dramatičnom i opasnom situacijom.

Fenomen kolaboracije uz okupaciju, takođe je, deo one složenje slike stvorene dramatičnim zbivanjima u Srbiji i na ostalim područjima bivše jugoslovenske države 1941, koju čine aktivan i organizovan policentričan oružani otpor, pasivna rezistencija, ili “uklapanje” i “iščekivanje da prođu ratne oluje.

Isprepletenost različitih fenomena izazvanih ratom i stranom okupacijom, sa burnim reakcijama oružanog otpora s kraja proleća i početka leta 1941. i njegovor brutalnog suzbijanja krajem iste godine u Srbiji – u vreme kada je došlo do rasepa unutar antiokupacionog fronta na “lojalisticku” JVUO (“Ravnogorski pokret”) pukovnika Dragoljuba Mihailovića, kasnije generala i (jednog u zemlji) ministra jugoslovenske vlade u izbeglištvu, i NOP-a sa jasnim komunističkim ideološkim obeležjima- pokazuju izuzetnu kompleksnost istorijskih pojava i procesa, koji su zahvatili sve strukture srpskog društva, pogodeno dubokim unutrašnjim rasepom.

Kolaboracija je u jugoslovenskoj, pa tako i u srpskoj historiografiji često tumačena kao pojava koja je bila van “prirodnih tokova” istorijske tradicije, nacionalnog istoriskog iskustva, dakle, kao neka vrsta “iskakanja iz koloseka” ili ako bi ostali na istoj specifikaciji problema – ona je, po ovim pojednostavljenim tumačenjima bila “slepi kolosek” nacionalne istorije.

Ovakve ograde i shvatanja nikako nisu samo osobenost ovog prostora. Ova pojava, koja je svoj puni oblik dobila u Drugom svetskom ratu, u svim društvima koja su se našla na udaru osovinske okupacije i u drugim evropskim društvima takođe je dovela posle okončanja rata do različitih i često kontradiktornih reakcija; od pokušaja da se ona ozbiljno istraži, analizira i razume kao proizvod određenih političkih, društvenih, ideoloških potresa izazvanih ratom i stranom okupacijom, do aktiviranja “filtera” selektivnog kolektivnog pamćenja što je, da na kraju, trebalo da dovede do prećutkivanja ili iznalaženja različitih “opravdanja” kolaboracije i njenih posledica. Može se takođe uočiti, kako je vremenska i psihološka distanca koja nas odvaja od strahovitih iskustava Drugog svetskog rata veća, sve je otvorenije i njihovo relativizovanje.

Peridično izbijanje na površinu neraščišćenih pitanja prošlosti, pa tako i pitanja vezanih za ratnu saradnju sa okupacionim silama, uvek je traumatično i podstaknuto kriznim političkim stanjima, za koje je traganje za “modelima ponašanja”, ali i odgovornosti, uzroka takvog stanja, uvek negde u prošlosti. Urušavanje i slom komunističkog sistema stvorilo je novi, širok prostor za jednu ovakvu radikalnu politički i ideološki motivisanu “reviziju”. Ona, u svom najekstremnijem vidu, kao u slučaju, na primer,

nekim baltičkih država, dobija u novom političkom kontekstu, puni “oprost”, preimenovanjem u “pokret za nezavisnost”. Slično je i u delu tumačenja koja se mogu sresti u drugim istočnevropskim državama.¹

Ovakvog pristupa nisu pošteđena ni stabilna društva sa razvijenom demokratskom tradicijom, koja na neprijatna saznanja o svojoj prošlosti (problem odnosa prema složenom kompleksu “Petenovog nasledja” u Francuskoj ili u britanskom slučaju, uloge Oswald-a Mosley-a, itd.) takodje burno reaguju i podstiču u svakoj novoj generaciji koja se suočava sa ovim delom kolektivne prošlosti nove kontaverze. Ovaj proces je na jugoslovenskom prostoru otvoren od početka raspada zajedničke države i otvaranjem procesa “tranzicije”, pa tako i u Srbiji.

Težnja da se kako za sopstvene (unutrašnje) potrebe, tako i prema spolja, izgrađuje jedna idealizovana “harmonicna slika” o sebi, uključujući i u onu o sopstvenoj prošlosti, kao osnovici kolektivnog identiteta, sudara se sa “nesavršenom” i složenom stvarnošću, pa tako i onom istorijskom. U oblikovanju “uglačane” slike prošlosti takodje veoma važnu ulogu igraju istoričari, koji u ime “viših ciljeva” (nacionalnih, ideoloških, političkih, radi “mira u kući”, itd.) daju “naučni legitimitet” jednoj takvoj konstrukciji. Na drugoj strani su oni pripadnici struke, koji naučnu objektivnost i analitičnost vide kao prevashodni cilj kome treba težiti, bez obzira na njihovu “subverzivnost” prema “službenim” ili “poželjnim” verzijama” istorije.

U skladu sa modelom ideološke historiografije, koji je bio vladajući, srpska i uopšte jugoslovenska kolaboracija u Drugom svetskom ratu, tumačene su prvih decenija posle njegovog okončanja, uz upotrebu opšte primenjivanog “klasnog” okvira. Tako se u historiografiji ovoga tipa srećemo sa uopštenim formulacijama, kao što je, na primer, ona, da je srpska (i jugoslovenska) buržoazija, a posebno njen malograđanski sloj, već posedovao “urođenu sklonost” ka takvom tipu devijantnog ponašanja, uslovljenog (imanentnog) njegovim političkim i društvenim statusom, interesima i shvatanjima. Uz male

¹ Tako je, na primer, simptomatično, objašnjenje, motiva za pristupanje pripadnika baltičkih naroda ili Ukrajinaca u SS-jedinice. Na ovakav pristup nailazimo kada je reč o prirodi SS „Handžar“ divizije ili SS divizije „Skenderbeg“

i nevoljne ograde, da je ipak, u kolaboraciju bio uvučen i deo “klasno nesvesnih elemenata” iz drugih društvenih slojeva, pre svega seljaštva.

Ostajući na ovakvim uopštenim “sociologizirajućim” razmatranjima, nije dugo bilo moguće učiniti ozbiljniji historiografski iskorak u analizi svih onih brojnih činilaca koji su u Jugoslaviji, pa tako i u okupiranoj Srbiji doveli do pojave tako razrganate mreže pokreta - iako sa tankom brojčanom osnovom - organizacija, grupa, pojedinaca koji su na različite načine bili uključeni, obuhvaćeni ili uvučeni u različitom stepenu u kolaboraciju, njihovoj političkoj, ideološkoj, ličnoj, egzistencijanoj ili nekoj drugoj motivaciji. Izgradjena slika o periodu 1941-1945, u kojoj dominiraju samo dve boje (u kojoj je onaj njen “crni deo” bio rezervisan za sve, novom režimu oponentske političke, ideološke, vojne, političke organizacije, grupe i pojedince), imala je svoju veoma jasnu političku upotrebljivost, ali je ideološkom generalizacijom deformisala složenu sliku istorijske stvarnosti.

Na brojnim suđenjima koja su usledila posle talasa nekontrolisanog i neselektivnog “revolucionarnog nasilja” krajem 1944. i početkom 1945. godine kada je stradao i znatan broj pripadnika različitih civilnih organa, vojnih i policijskih formacija, različitog značaja i nivoa koji su bili u službi kolaboracionističke administracije, kao i pripadnika i simpatizera četničkog pokreta, uz brojne smrtne presude i duge zatvorske kazne, oduzimanje imovine i građanskih prava (što je pogađali i članove njihovih porodica, koje su decenijama bile stigmatizovane i izopštene), novo društvo je pokušalo da izvrši potpuno razračunavanje sa ovim delom ratne prošlosti. Na istom procesu, čija je središna ličnost bio komandant JVUO Dragoljub Mihailović, suđeno je i najistaknutijim članovima “Saveta komesara” i Nedićeve “vlade narodnog spasa” koji su se našli u domašaju novih vlasti, iza čega je stajala namera da svi oni budu izjednačeni po ulogama koje su nimali tokom rata. Takva atmosfera će dugo biti preslikavana i u zvaničnim, historiografskim tumačenjima ovog fenomena kao “stranog tela” nacionalne istorije.

Otpor i kolaboracija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata imali su veoma složenu strukturu, oblike, motive, menjajući se po intenzitetu, zaviseći od lokalnih osobenosti, uticaja pojedinih političkih i vojnih vođa (kao na primer u Toplici, gde je komitski vođa iz Prvog svetskog rata Kosta Milovanović-Pecanac imao poslednju reč u donošenju odluke kojoj će se strani i političkoj opciji većina stanovnika ove oblasti prikloniti). U okolnostima kakve su bile u Srbiji, ali i na svim ostalim prostorima obuhvaćenim sličnim fenomenom, “sloboda izbora” bila je složen, teško razrsiv proces. Zato se u stvarnosti kolaboracija “po sopstvenom izboru”, prepliće sa onom “iznuđenom”, “refleksom preživljavanja”, “iščekivanjem”, kao što je između aktivnog oružanog otpora do pasivnog otpora postojao veliki broj različitih stupnjeva. Na izuzetnu kompleksnost i “nijansiranje” počeli su da ukazuju u svojim radovima još pre više od trideset godina neki strani istoričari, kao što je su Werner Rings, Hans Lemberg, John Armstrong, docnije E. Colloti, i na jugoistočnoevropskom slučaju Holm Sundhassen, Mark Mazower.

Kada se sa stanovišta historiografije razmatra ovaj problem, svakako treba potražiti odgovor na niz važnih pitanja: da li se uopšte može govoriti o čvrstim “socijalnim” ili preovlađujuće ili “čisto ideološkim” motivima za aktivnu kolaboraciju? Da li se mogu zanemariti svi oni brojni motivi koji su postojali na “nižem nivou” kolaboracije, kod čelnika lokalne uprave, socijalne (ne-)prilike, šansa za brzo bogaćenje, želja za vlašću, za osvetom, ucene i pretnje, obećanje “slobode” (oficirima u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj, koji su vraćani u zemlju ako prihvate dužnost u kolaboracionističkim vojnim formacijama), ali i ubeđenje da se prihvatanjem i priklanjanjem novom stanju, spasava ne samo svoj život i položaj, već da se na taj način čini posebna “žrtva za spas naroda”?

U koju kategoriju “svrstati”, na primer, nimalo zanemarljiv deo stanovništva koje je ostalo na svojim radnim mestima u rudnicima i fabrikama, radeći sada za potrebe nemačke ratne industrije, nemajući velikog izbora za preživljavanje, kao najbrojniji deo birokratskog aparata po lokalnim upravama, sve one činovnike opterećene strahom za svoj život i preživljavanje porodice (od čijeg je potpisa i pečata, revnosti i pokoravanja sili, na drugoj strani zavisio često život mnoštva njihovih

sunarodnika), železničare koji su vodili računa da vozovi za potrebe stanovništva ali i okupacionih vlasti nastave da idu po voznom redu (uključujući i one koji su transportima za front ili logore smrti)?

Okupacione i kolaboracionističke vlasti u Srbiji su nastojale da redove činovništva i svih od njih zavisnih službi temeljito “pročiste” od “nacionalno nepouzdanih” i “opasnih elementa” otpuštanjima i hapšenjima. Za sve državne činovnike u Srbiji bila je uvedena obaveza davanja “izjave o vernosti” vladi. Deo ovako “pročišćenog” činovništva, oficirskog kora, žandarmerije, trgovačkog staleža i preduzetnika, smatran je pouzdanim i voljnim za manje-više aktivnu i “dobrovoljnu” saradnju – iza čega su stajali veoma različiti motivi.

Postepenim slabljenjem ideološke stege u istorijskoj nauci (mešanje “van -naučnog faktora” nikada do raspada zajedničke države nije sasvim nestalo, posebno kada je historiografsko tumačenje Drugog svetskog rata bilo u pitanju), i okretanje ka temeljnijim istraživanjima, ova kruta šema je bila u znatnoj meri revidirana. Tako će se od kraja sedamdesetih pojaviti radovi zasnovani na obimnoj arhivskoj građi, u kojima je bo sve uočljiviji ozbiljan napor da se izučavanje fenomena kolaboracije (posebno u nekim poslednjim radovima Branka Petranovića), delimično oslobodi jednoobraznosti i ideološke krutosti. Ipak, zadržano je insistiranje na njenoj osnovnoj odrednici kao “kontrarevoluciji”. Otuda ovaj pojam kao dominantan i u naslovima dve monografije posvećene kolaboraciji u Srbiji i Jugoslaviji, objavljene u Beogradu krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka.² Ovakav pristup ostao je preovlađujući u historiografiji socijalističke Jugoslavije do njenog raspada. Najozboljniji iskorak ka historiografskoj racionalizaciji problema učinio je Branko Petranović u svojoj monografiji Srbija u Drugom svetskom ratu.³

Stanje stvoreno u proleće 1941. posle napada Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i rasparčavanja njenih teritorija, pa tako i onih srpskih (u današnjim granicama), bitno se razlikovalo od vremena austro-nemačko-bugarske okupacije u I svetskom ratu. U okupiranoj Srbiji u periodu između 1915. i 1918. nije

² Mladen Stefanović, *Kontrarevolucija u Srbiji*, I, II, Beograd 1979, i Branko Petranović, *Revolucija I kontrarevolucija 1941-1945*, I, II, Beograd 1983.

bilo kolaboracije u onom vidu u kojem će se ona pojaviti dvadeset tri godine dočnije. U lokalnim strukturama vlasti zadržan je deo domaćeg upravnog kadra, ali nije postojala namera okupacionih vlasti (pre svega austro-ugarskih, jer su bugarske delove Srbije pod njihovom okupacijom, smatrali “oslobođenim” i “priključenim matici” dovodeći u najvećoj meri činovnike, učitelje, sveštenstvo, iz Bugarske), da se u većoj meri oslanja ni na one malobrojne političke ličnosti proaustrougarske orijentacije (pre svega iz redova pristalica druge srpske vladarske kuće, Obrenovića), niti da izgrađuju novi domaći sistem uprave. Za to nije postojalo ni poverenje okupacionih vlasti u malobrojnu austofilsku grupu, niti je bilo dovoljno pogodnih domaćih ličnosti voljnih na kompromitujuću saradnju. Na drugoj strani, bilo je na raspolaganju dovoljno civilnih i vojnih kadrova iz Habsburske monarhije, pre svega onih iz njenih susednih južnoslovenskih oblasti, za pokrivanje nevelike teritorije mrežom okupacionih organa.

Izvedene aneksije (bugarska južne i jugoistočne Srbije sa delom Kosova, italijansko-albanska na Kosovu, delu Sandžaka, mađarska u Bačkoj i ustaška u istočnom Sremu), uz proširivanje svog sistema uprave, zakonodavstva, privrede, školskog sistema, jezika i pisma (uz “uvoz” činovnika, učitelja, sveštenstva, policijskog aparata, itd., (kao u bugarskom slučaju, koji je bio ponavljanje prakse iz Prvog svetskog rata na istim teritorijama), koja je bila praćena drastičnim merama denacionalizacije, uz široke mere terora prema srpskom stanovništvu, pri čemu su se na posebnom udaru našli predstavnici njegove elite.

Tako je, primenom jednom već oprobano modela, ili uključivanjem i regrutovanjem potrebnih kadrova iz redova do tada manjinskih naroda, sada, dolaskom okupacije, ponovo “vladajućih” (u Bačkoj Mađara i Nemaca, Nemaca i Hrvata u Sremu, i Albanaca na Kosovu), uz izrazito neprijateljski odnos prema srpskom stanovništvu, isključivalo je potrebu za bilo kakvom ozbiljnijom potragom za saradnicima u njegovim redovima.

Na teritoriji “Srpskog torza” (Rumpf Serbien) pod nemačkim vojno-okupacionim sistemom, (na kojoj je živelo između 3,8 i 4 miliona stanovnika kojima je “pridruženo” preko 400. 000 izbeglica sa

³ Branko Petranović, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945, VINC, Beograd 1991.

teritorija koje su ušle u granice ustaške Nezavisne Države Hrvatske, kao i onih koje su anektirale Italija, Bugarska i Madjarska), sa već ucrtanim mestom (važnim iako drugorazrednim) u planovima za osvajanje osnovnog ratnog cilja na Istoku, idejom o njenom komunikacijskom, strateškom i privrednom značaju za nemački ratni napor i kao centralnog balkanskog prostora koji treba držati “pacifikovan” po svaku cenu - Treći rajh nije imao na raspolaganju dovoljno svojih vojno-policijskih i civilno-upravnih snaga.

Prvih nedelja po ulasku nemačkih trupa u Beograd, donesena je odluka da se organizuje neka vrsta domaćeg upravnog - strogo kontrolisanog- pomoćnog instrumenta - desetočlanog “Saveta komesara”, na predlog čelnika nemačke obaveštajne službe podnesenog prvom vojno-upravnom komandantu Srbije, generalu Foersteru krajem aprila 1941. godine. Spisak “komesara” nije sadržavao imena uticajnijih političkih licnosti koje, su ostale u zemlji, a koje su smatrane pronemačkim (kao sto je bio bivši predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković, koji je sebe stavio na raspolaganje okupacionim vlastima, ali je bio odbijen, ili ministar spoljnih poslova u njegovoj vladi Aleksandar Cincar-Marković, koji je odbio da uđe u “Savet komesara”). Iako se u predlogu koji je podnesen generalu Forsteru nalazilo i ime vođe ekstremno desnog, profašističkog pokreta “Zbor”, Dimitrija Ljotića, on nije dobio mesto u prvoj kolaboracionističkoj administraciji.

Osnovni cilj ovog tela, sastavljenog od dva policijska operativca (predsednik Saveta Milan Aćimović i Tanasije Dinić), nekoliko pripadnika različitih srpskih građanskih stranaka uz preovladjujući uticaj Ljotićevih sledbenika, po shvatnju okupacionih vlasti, bilo je održanje ‘reda i mira’, posebno gušenje oružanog otpora koji je od kraja proleća i početka leta postao glavno obeležje stanja u Srbiji, kao i stvaranje uslova za funcionisanje privrede i osiguranje komunikacija. Takodje, jedan od glavnih zadataka koji je stavljen pred “Savet komesara”, bilo je sakupljanje novca za pokrivanje ogromnih trošova za izdržavanja nemačkog okupacionog aparata.

Aćimović i njegovi “komesari” nisu bili uspešni ni u ispunjavanju svog “policijskog” zadatka (asistencija nemačkim snagama u gušenje ustanka i suzbijanju ostalih vidova antiokupacionih akcija), niti ostalih zadataka koje im je nemačka okupaciona uprava postavila, niti su mogli svojim delovanjem da

nađu za sebe nekakvo jače uporište među stanovništvom pogođenog masovne brutalne odmazde okupacionih snaga, koje je s dovoljno očiglednih razloga, domaću administraciju videlo samo kao pomoćni instrument represije. “Savet komesara” je, takodje, bio paralisan unutrašnjim razmiricama, što je dovelo do njegovog brzog smenjivanja.⁴

Prvenstveno na ideoloskim razlozima utemeljena kolaboracija bila je karakteristična, pre svega za pripadnike i simptizere “Jugoslovenskog nacionalnog pokreta” “Zbor” na čijem celu se nalazio Dimitrije Ljotić. Njegove ideje imale su različita sihodišta: od onih inspirisanih shvatanjima italijanskih fašista, do preuzimanja nemačkih uzora u rasističkoj antisemitskoj praksi i propagandi, kultu vođe (ove uticaje Ljotić je neubedljivo pokušavao da negira)- Takođe, na njegovca shvatanja uticali su i ideolozi francuske ekstremne desnice, što je sve biulo izmešano – kao, uostalom, i u slučaju rumunskih fašista „Legije arhandela Mihaila“ („Gvozdena grada“), sa religioznim fanatizmom i pravoslavnim verskim „krstaškim“ misticizmom, žestokim antikomunizmom, monarhizmom, odbacivanjem demokratije i liberalizma (...)

U Ljotićevoj nepopularnosti treba traziti razloge opreznosti nemačkih okupacionih vlasti da ga ne uzmu u obzir kao kandidata za neko od vodećih mesta u domaćem upravnom aparatu. Ipak, Ljotić je tokom okupacionih godina bio uticajan “čovek iz senke”. On je posle ukidanja “Saveta komesara” u prvi plan isturao kao najpogodniju ličnost za preuzimanje mandata nove domaće administracije, svog rođaka, penzionisanog generala Milana Đ. Nedića. Međutim, i sam Nedić će docnije morati da suzbija Ljotićeve pokušaje da kontroliše rad “vlade narodnog spasa”.

Ljotić je uz odobrenje nemačkih vlasti od svojih sledbenika obrazovao “Srpski dobrovoljački korpus” (SDK), koji imao osnovni zadatak, da se bori protiv partizanskoih jedinica i četnika D. Mihailovića. SDK je, u isto vreme, bio i “tvrdo jezgro”, i partijska vojska, sastavljena od najfanatičnijih zastupnika i propagatora Ljotičevih ideja, ali i nemačkog „novog evropskog poretka“. Okupaciona uprava je od svih domaćih kolaboracionističkih formacija (Srpska državna straža, žandarmerija, četnici Koste

⁴ V.: Mr. Muharem Kreso, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1979; Branislav Božović, Beograd pod komesarskom upravom 1941, Institut za

Pećanca, poljska straza, itd), jedino u SDK imala puno poverenje, dok su se ostale nalazile pod stalnom sumnjom za nepouzdanost, nelojalnost, i bile izložene neprijateljskoj infiltraciji, pre svega pripadnika i simpatizera Mihailovićevo pokreta. SDK se kratko vreme 1941. nalazio pod Nedićevom komandom, da bi, kao što je bio slučaj i sa drugim domaćim oružanim formacijama, došao u nadležnost nemačkog komandanta nemačke policije za Srbiju Augusta Meisnera. SDK je aktivo učestvovao u suzbijanju ustanka i represalijama protiv civilnog stanovništva.

Milan Nedić je bio, kao bivši ministar vojske i mornarice u drugoj vladi Milana Stojadinovića i u vladama Dragiše Cvetkovića, odakle je krajem 1940. bio prinuđen da na zahtev Princa - regenta Pavla demisionira - kako po shvatanjima nemačkih okupacionih vlasti, tako i po misljenjima ljudi iz bivših struktura vlasti koji su se nalazili u zemlji - u tom trenutku najpogodnija licnost za takav položaj. Nedić je posle aprilskog sloma i zarobljavanja vraćen u Beograd, gde se nalazio pod nadzorom okupacionih vlasti. Računalo se na njegov autoritet, ali i vojničku poslušnost prema okupacionim vlastima.

On sam se opirao molbama i ubeđivanjima predstavnika političkih stranaka, privrednika, kulturnih i javnih radnika da prihvati položaj u novoj domaćoj upravi. Posle posle pritisaka i pretnji (pri čemu je najubedljivija bila ona vojnog zapovednika Srbije generala Dankelmana, koju je Nediću 19. avgusta 1941. godine preneo Milan Aćimović, da će, ako propadnu napori da se pronađe rešenje za obrazovanje domaće delotvorne administracije koja će popraviti stanje u zemlji, Srbija biti podeljena između NDH, Mađarska i Bugarske - što je imajući u vidu mere ovih nemačkih balkanskih saveznica prema srpskom stanovništvu bila zastrašujuća perspektiva), Nedić je dobio 29. avgusta od nemačkih vlasti dozvolu i smernice za obrazovanje "Vlade narodnog spasa". U nju je uz nekoliko bivših članova "Saveta komesara" uključio i dva penzionisana generala Jugoslovenske vojske.

Od početka rada na čelu "Vlade narodnog spasa" Nedić je bio ubeđen, u šta je verovao i deo srpske građanske elite u zemlji (u šta će brzo biti razuvereni) - da je upravo on stupanjem na ovu dužnost, "izabran" da prekine nacionalni sunovrat i katastrofu i stvori uslove za obnovu srpske državnosti,

raskidajući svaku vezu sa idejom zajedničke jugoslovenske države, koja je tumačena isključivo kao “tragična zabluda”.

Nedićava “vlada narodnog spasa” dobila je slične zadatke koji su bili postavljeni i pred “Savet komesara”, ali je sebi stavila u zadatak kao jedan od ciljeva i “prevaspitavanje” srpskog naroda i “probrazaj srpskog društva u duhu svoje politike”. Sam Nedić nije bio ni ideolog, već je pokušavajući da ipak stvori nekakvu “ideologiju” posezao za stavovima svog rodjaka Ljotića i njegovih sledbenika, koje je priključio svojim konzervativno-nacionalističkim ubedjenima. Njegov režim je kao uslov “nacionalno opravka” video “čišćenje” srpskog naroda od ideološki, politički, nacionalno i rasno “stranih elementa”. Nedić je isticao da je potrebno obnoviti Srbiju, u okvirima nemačkog “novog poretka” kao nacionalno komapktnu državu (monarhiju), koja bi prekinula svaku vezu sa “jugoslovenskom zabludom”. U svojim govorima i poslanicama (uključujući i one upućivane u vreme masovnih streljanja stanovništva u jesen 1941, isticao je “pravičnost” i “razumevanje” “Velikog Nemačkog Rajha”. U “Poruci srpskom narodu” početkom decembra 1941, govorio je - uz uslov – da se Srbi drže reda i mira – neće“...Veliki Nemački Rajh uskratiti mogućnost da i mi damo prilog novom evropskom poretku. Nemačka nije bila naš neprijatelj. Ona to nije ni danas, i zavisi od nas da ne bude ni sutra”.⁵

(...) Kako su se brzo pokazali bezuspešni njegovi pokušaji da postigne bilo kakvo poboljšanje položaja stanovništva i ublaži brutalnost okupacionog režima i povrati više (makar i veoma ograničene) “samostalnosti” Srbiji, njegov, ionako šarolik i oskudan socijalni oslonac se sužavao, da bi na kraju bio sveden na deo “pročišćenog” činovništva, uski krug oficirskog kora, deo preduzetničkog i trgovačkog sloja, pripadnici ekstremnog krila nacionalističke inteligencije, deo studenata i omladine pod Ljotićevim uticajem, kao i manji deo svestenstva. On nije ni računao na širu podršku građanske elite, posebno ne intelektualaca, prema kojima je gajio veliko podozrenje. Nadu je polagao u podršku sela, koje stavlja u središte svog plana “nacionalnog preobražaja”, koje je, opet, od početka rata poprište borbe uticaja dva konkurentna i njemu, na različit način neprijateljska pokreta: Mihailovićevih četnika i partizanskog

pokreta, koji u najbrojnijem sloju stanovništva vide, pre svega, glavni izvor regrutovanja boraca i pristalica, prostor za širenje i nametanje svojih političkih ideja. Mihailovićev nacionalizam, njegov monarhistički legitimizam, položaj kraljevskog ministra, kult koji je širen i u zemlji i do 1943. u savezničkim krugovima, imao je neuporedivo veću privlačnost za seosko stanovništvo - i na drugoj strani, ponuda radikalnih socijalnih ideja, efikasnost organizacije i propagande partizanskog pokreta i komunista, činili su iluzornim pokušaje Nedićevog režima, kao instrumenta brutalne okupacione politike koja je teško pogodila i selo- da tamo sebi obezbedi veću podršku.

On je isticao potrebu neprikosnovenog poštovanja autoriteta i hijerarhije u društvu reorganizovanom na principima jedne konzervativne korporativne ideje (uz oslonac na u svakom pogledu, idealizovan model) patrijarhalne seoske porodične zadruge. Milosav Vasiljević, jedan od ideologa "Zbora" smatrao je, da je ideja demokratije strana srpskom narodu, i da je njemu mnogo bliži princip poštovanja "jedne volje u prirodi (Bog), u državi (Vožd, Knez ili Kralj) i u porodici (otac)", pa je tako narod bio "čvrsta duhovna i fizička zajednica" (...) Sloboda ličnosti za njega je bila neprihvatljiva a. za njega je vrhovni autoritet trebalo da bude "domaćin-vođa", posebnog "sociološkog tipa"; ultrakonzervativni nacionalista i strogi vojnik Nedić "uklapao se" u ovaj "model".

(...)

Svi Nedićevi pokušaji da od okupacionih vlasti i Berlina dobije bilo kakav povoljniji status za svoju "vladu" i teritorije na kojima je ona delovala, ostali su bezuspešni. Program reorganizacije državne uprave ali i radikalne "obnove" srpskog društva u duhu ultrakonzervativnog, nacionalističkog agrarnog korporativizma, izložen u memorandumu upućenom nemačkim vlastima početkom 1943. takođe je bio odbijen.⁶ Nedić je bio prinuđen da stalno potrdjuje svoju lojalnost pred okupacionim vlastima, dok je pokušavao da ubedi stanovništvo u autoritet svoje "vlade" i postojanje potpunog poverenja njegovih

⁵ M. Nedić, *Govori*, "Deklaracija vlade narodnog spasa", 2. Sept. 1941, 17.

⁶ O ovom problemu v. radove ovog autora : „General Milan Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944“, u: Erwin Oberländer (Hrsg), *Autoritäre Regime in Mittel-und Südosteuropa 1919-1944*, F. Schöningh Verlag, Paderborn-München-Wien-Zürich, 2001,

nemačkih tutora. Bezuspešni su bili i njegovi napori da okupacione vlasti ubedi (preteći u nekoliko mahova da će podneti ostavku i izvršiti samoubistvo ako to ne bude učinjeno), da ublaže mere masovne odmazde u vreme suzbijanja ustanka u drugoj polovini 1941, i budu u streljanju talaca “selektivni”. Isti rezultat dali su i protesti protiv proširivanja zona pod kontrolom bugarskih snaga.

Težak zadatak koji je njegova administracija morala da rešava bilo je organizovanje prihvata i briga za stotine hiljada srpskih izbeglica (uz oko 12.000 slovenačkih) koje su činile oko 10% stanovništva na teritoriji Srbije pod nemačkom okupacijom. U pokušajima revizije Nedićeve uloge, napori i efikasnost koje je na tom zadatku pokazao Komesarijat za izbeglice pod upravom bivšeg direktora “Bate” Tome Maksimovića (i samog izbeglice iz Borova), ističu se kao osnovni motiv i “dokaz” da je njegova ukupna politika bila usmerena samo na “spasavanje Srba”. Kako u ovaj “okvir” uklopiti ulogu koju ima u merama masovnog terora protiv stanovništva i pripadnika pokreta otpora, stigmatizovanih kao “sumnjive”, neprijateljske, opasne i “strane”, njegova “vlada”, bilo da je za njima posezano po naređenju nemačkih okupacionih organa bilo pa sopstvenoj inicijativi, sprovedenim do poslednjih dana kada njenog delovanja u Srbiji i evakuacije zajedno sa nemačkim okupacionim aparatom u jesen 1944? Ova “revnost” pokazana je, na primer, u osnivanju i vođenju Logora na Banjici, koji je imao dvojnu, kolaboracionističku i nemačku, pri čemu je – o čemu ima dovoljno sačuvanih dokaza-postupak ove prve prema zatočenicima bio radikalniji!⁷

On je bio za “selektivnu” primenu oštih mera represije, koje bi obuhvatala sve protivnike okupacione i domaće administracije. U ovu grupu uključivao je i osobe nesrpskog porekla, pre svega Jevreje. Na samo “rešenje jevrejskog pitanja” domaća kolaboracionistička uprava nije imala bitnog uticaja, jer je ono bilo prvenstveno u rukama nemačkih okupacionih vlasti, ali je pružala nimalo zanemarljivu “tehničku podršku” (registracija, učestvovanje u hapšenjima i potraga za skrivenim licima,

633-688; isti, „Изопачени град“ у идеологији српских колаборациониста (1941-1944)“, *Нова српска политичка мисао*, нова едиција, вол. XI, 1-4, 2006, 67-80

⁷ V. : *Logor Banjica*, I, II, Istorijски архив Београда, 2009.

itd.). Posebnu ulogu imalo je “jevrejsko odeljenje” Specijalne policije, pod komandom Gestapo-a, dok su antijevrejske mere otvoreno propagandno podržavale pre svega Ljotićeve pristalice.⁸

Nedić je prema jugoslovenskoj vladi u izbeglištvu pokazivao krajnje nerijateljstvo, optužujući je da je u službi “starih neprijatelja slovenstva: komunističko-masonske-jevrejske- engleske mafije”, koja ga je, za uzvrat lišila čina i osudila zbog kolaboracije. Iako su postojale neke veze sa pokretom Draže Mihailovića (JVUO), (pri čemu im je dodirna tačka bio odnos prema komunistima i NOP) Nedića je u junu 1942. četnicki pokret osudio na smrt.

Do kraja je isticao kako je jedini autentični predstavnik srpskih nacionalnih interesa, i da mu je voljom providjenja dodeljena uloga “oca Srbije”, za koju je, za njih podneo najveću žrtvu. Nije uspeo da pronadje dovoljno razumevanja za svoju politiku ni kod najviših predstavnika Srpske Pravoslavne Crkve (čiji se patrijarh, zbog svojih protivosovničkih shvatanja do kraja rata nalazio u internaciji).

Postajao je sve izolovaniji, održavajući se samo voljom okupacionih vlasti, kojima je do kraja ostao veran i sa kojima se, u jesen 1944., godine povukao iz Srbije. Sa preostalim uskim krugom najbližih saradnika je do poslednjih dana nacističkog režima, kako pokazuju sačuvani zapisnici sa zasedanja njegove “vlade u izbeglištvu” u Nemačkoj, u proleće 1945. godine, svoje nade u povratak u Srbiju i dalje su vezivali za svoje nemačke zaštitnike, verujući u mogućnost “dogovora” zapadnih saveznika sa Hitlerovim naslednicima za zajedničku antikomunističku akciju na Balkanu. Na jednoj od sednica, krajem novembra 1944, Nedić je rekao kako je došao trenutak da „...nam se oda priznanje i da nam se za srpski narod plati dug. Mi imamo tražiti od V,(eliko) N.(emačkog) Rajha punu pomoć za naš budući rad na oslobođenju našeg naroda...naša saradnja mora biti lojalna, kakva je uvek do sada bila...mi moramo imati i ekonomski i politički i vojni naslon na Nemačku...jer će nas pomoći u borbi protiv komunizma. Izjašnjavajući se za saradnju sa Nemačkom, mi istoj dajemo politički adut u ruke. Ovaj momenat mi

⁸ V.: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih Opština FNR Jugoslavije, (dalje : *Zločini fašističkih...*), Beograd, 1952; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941 - 1944*, Beograd, 1992; Walter Manoschek, *"Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-42*, München, 1993.

moramo iskoristiti i nešto sigurno i mi sami dobiti. Vlasov, Ukrajina su pojmovi koji su s nama vezani i koji će dati sa ostalim nacionalnim pokretima podlogu za okupljanje svih antiboljševičkih snaga“.

Без обзира на ограничења и сужену компетенцију, Недићева влада је имала у „пацификацији“ Србије веома значајну улогу. То говори и бројност домаћих колаборационистичких оружаних формација које су учествовале у борбама и потерама за партизанима и четницима, акцијама „чишћења терена, хапшењима талаца, полицијској и стражарској служби, обезбеђењу комуникација и стратешких објеката; Српска државна стража, Српски добровољачки корпус, Пољска стража, четници Косте Пећанца- између септембра 1943. и априла 1944. колаборационистичке формације састоје се од пет одреда Српског добровољачког корпуса (око 4.000 војника), пет одреда Руског заштитног корпуса (око 15,000) и од око 17,000 Српске државне страже.

Својом делатношћу, начином и поразним ефектима свог деловања, као и идеологијом, српска колаборационистичка „влада“, како она прва, „комесарска“, Милана Аћимовића, тако и „влада народног спаса“, сврстала се у ред (до душе, смештена веома ниско на хијерахијској лествици нацистичких сателита) оних режима који су давали посебну „боју“ „новом европском поретку“ током Другог светског рата и који су постали онај део историјског „наслеђа“, нежељеног и непријатног, често скриваног, с којим је потребно суочавање кроз научни, историографски приступ.

II

Nu u redovima srpske političke antikomunističke emigracije nije postojao „nacionalni konsensus“ oko iskustav koja je sobom donela kolaboracija i uloge koju su imale wene vodeće ličnosti. U izvesnoj meri je korigovano tumačenje Nedićeve uloge u četničkoj štampi i publicistici. Najaktivnija i ideološki i organizaciono najkompaktija grupa u emigraciji bila je ona Ljotićevih sledbenika i naslednika, koja je, bez obzira na svoju malobrojnost, bila izuzetno aktivna u „dokazivanju ispravnosti“ puta koji je „drug vođa“ sa svojim pristalicama tokom rata izabrao i sledio. Sve što su tokom ratnih godina činili pripadnici Dobrovoljačkog korpusa i drugih kolaboracionističkih formacija i službi pod kontrolom Ljotićevih sledbenika, prihvatajući aktivnu ulogu instrumenta brutalne okupacione politike, tumačeno je i dalje, kao „žrtvovanje za nacionalnu stvar“ i deo „svetonazorne borbe“ i „nacionalne revolucije“. Pri tome je antikomunistička komponenta u hladnoratovskom okruženju isticana u prvi plan. Objavljujući sećanja, dnevnike, spomenice, kao i radove sa istoriografskim pretenzijama, uz ostalu publicističku i propagandnu delatnost, pokušavali su da izgrade još jednu „paralelnu sliku“ zbivanja između 1941-1944/5. godine.

Povratak iz emigracije nekih sledbenika Ljotićevih ideja, kao i pronalaženje novih i njihova aktivnost u zemlji od početka 1990-tih, imali su kao osnovni zadatak i „legitimisanje“ u javnosti ideje o „žrtvi“ koju su tokom Drugog svetskog rata podneli Nedić i ostali pripadnici domaće kolaboracionističke uprave. Nediću je dodeljena u ovakvim tumačenjima, koja su našla tokom eskalacije jugoslovenske krize i raspada do tada postojećeg političkog i ideološkog poretka i neke zastupnike van ograničenog kruga starih simpatizera njegove ratne politike, uloga isključivo tragične žrtve, pritisnute s jedne strane ultimativnim zahtevima okupacionih vlasti, dok je na drugoj, bio suočen sa domaćim protivnicima (od partizana i komunista, jugoslovenske vlade, Mihailovićevog pokreta). Njegova smrt u zatvoru u sumnjivim okolnostima posle izručenja jugoslovenskim vlastima 1946, takođe je dala povod aza ovakva tumačenja, kao i njegovu dalju „kanonizaciju“.

Ponovo se od početka 1990-tih u javnosti pojavljuju Nedićevo i Ljotićevo ime (uz imena mnogih drugih ličnosti, na razne načine do tada osporavanih ili spornih) u novom kontekstu i sa sve većom učestalošću. Od novinskih oglasa o održavanju pomena na godišnjice smrti Nedića i Ljotića, došlo se brzo do različitih novinskih članaka, feljtona i knjiga (preštapavaju se k njige D. Ljotića, objavljeni su Nedićevi ratnoi govori, itd), do pozorišnih predstava – i pokušaja istoriografske „reinterpretacije“ njihove uloge, što je sve deo opšteg trenda radikalne „re-nacionalizacije“ javnosti na političkoj pozornici Srbije, uz prećutno prihvatanje tadašnjeg („levičarskog“) režima.⁹ Osnovna obeležja ogromne većine objavljenih tekstova svode se na pokušaje relativizacije i „rehabilitacije“ kolaboracije, odnosno, negiranje njene stvarne ratne suštine i prirode, ponovo u ime „vraćanja nacionalnog jedinstva“. Opšt e beznaše i slom, koji doživljava Srbija tokom devedesetih, stvara uslove i za proizvoljnompovlačenje paralele sa stanjem 1941-1944/5. Pod parolom „povratka autentičnim nacionalnim vrednostima“, uz vulgarnu instrumentalizaciju tradicije u političke shvrhe kao faktora radikalne nacionalne homogenizacije, unutrašnja kriza, autoritarnost vlasti, izolacija i međunarodni pritisak, stvaraju klaustrofobičan prostor pogodan za prijemčivost ideja o „pokvarenosti Zapada“ i „Evrope“, antievropejstvo, traganje za „nacionalnim modelom“, uz isticanje konzervativno-nacionalističke idealizovane slike patrijalhanog društva, it, pri čemu se išlo ka „poništenju“ istorijske stvarnosti ratnih godina 1941-1944/5.

III

Jedan od centralnih problema prisutan u diskusijama i radovima o karakteru zbivanja i pojava u Jugoslaviji i Srbiji u ovom periodu je i uloga Četnickog pokreta (Jugoslovenska vojska u otadžbini,

Ravnogorski pokret), koji deluje pod komandom pukovnika (kasnije general) Dragoljub-Draza Mihailovic, s namerom da nastavi borbu, kao jedini, legitimni deo armije koji je ostao u zemlji.

Sa malobrojnim izuzecima, njegovo delovanje je i u historiografiji uvek razmatrano ili kao prvenstveno “političko pitanje” ili pod snažnim uticajem složenog konteksta političkih i ideoloških činilaca svih “uključenih strana” (u širokom rasponu od bivših pripadnika Mihailovićevog pokreta u emigraciji, njegovih različitih, ratnih, ideoloških, političkih suparnika i neprijatelja, od komunista, pripadnika “Zbora”, pripadnika antikomunističke emigracije drugih jugoslovenskih naroda, itd).

Mihailovićeva uloga, nejno isključivo određene kao “čiste kolaboracije”, na jednoj – ili njegovo isticanje kao “prvog gerilca Evrope” i komandanta jedinog autentičnog antifašističkog, nacionalnog pokreta otpora u Jugoslaviji, i kasnije, žrtve novog komunističkog režima – ostale su najzastupljenije krajnosti, oko čijeg osporavanja ili potvrde se decenijama vode ne samo historiografske već prevashodno političkim strastima obojene, borbe i nepomirljive rasprave.

Kao izuzetno važan za razumevanje ratnog vremena on je nametan od kraja rata kao prvorazredno političko i ideološko pitanje, važno i sa stanovišta potvrde legitimiteta novih vlasti. Razlog leži, pre svega u činjenici da je za komuniste i NOP Mihailovićev pokret bio glavni domaći takmac za posleratnu vlast (kao glavnog instrumenta kraljevske vlade), od čije eliminacija (i diskreditacija) je u mnogome zavisilo ostvarenje njihovog ideološkog projekta. Pri tom su obilno korišteni i isticani oni nimalo malobrojni ratni negativni primeri četničkog delovanja. Na drugoj strani ove manihejske “ravnoteže” nalazi se shvatanje, starih i novih, Mihailovićevih sledbenika, da su komunisti (na dugi rok), zapravo bili jedini pravi ratni protivnici, i da borba protiv njih ne zahteva (sem kratkotrajnog perioda iznuđene saradnje u leto i jesen 1941) ni odlaganje ni taktiziranje i da u svrhu ne treba birati mnogo ni saradnike.

⁹ Ovja trend je u nešto transformisanom vidu nastavljen i posle političkih promena početkom novog stoleća.

Lokalne specifičnosti imale su veliku ulogu u nastanku, strukturi, načinu vojnog i političkog delovanja pojedinih segmenta ovog pokreta sa difuznom i slabom unutrašnjom strukturom. U Srbiji i Crnoj Gori jedna od osobenosti bilo je primetno značajno učešće u komandnom kadru aktivnih i rezervnih oficira i podoficira Jugoslovenske vojske, dok u drugim krajevima tu ulogu na sebe preuzimaju uticajni članovi u srpskim zajednicama (sveštenici, trgovci, politički aktivisti građanskih stranaka, žandarmerijski oficiri i podoficiri). Svuda su osnovni ljudski, vojnički potencijal, kao uostalom i u partizanskim jedinicama, bili seljaci. Iako ambiciozno zamišljen kao čvrsta vojna struktura, pokret je patio upravo od nedostatka jedinstva, nediscipline, slabe povezanosti, anarhičnog ponašanja lokalnih, često samoproglšenih vođa spremnih da na svoju ruku vode svoje male ratove ili sklapaju saveze.

Poseban problem predstavljala je politika “osvete” i “odmazde” za ustaške zločine u NDH, koju praktikuju četničke jedinice i koja je pogađala pre svega muslimansko seosko stanovništvo, što je efikasno korišteno kao još jedan od ubojnih argumenta njihovih partizanskih protivnika u diskreditaciji Mihailovićevog pokreta. Tu treba ubrojati i poteze samog Mihailovića (kao ponuda Nemcima o zajedničkoj borbi protiv partizana u jesen 1941), koji su ga i u očima saveznika dodatno opterećivali.

Proces “diferencijacije” srpske ustaničke mase ni u Srbiji, niti u Crnoj Gori (da se ne govori o ovom procesu na teritorijama koje su ušle u granice NDH, gde je ustanak srpskog stanovništva bio izazvan ustaškim zločinima), na “partizane” i “četnike” bio je složen i nimalo jedsnostavan. Kao i u partizanskom slučaju, tako su složene okolnosti u pojedinim krajevima uticale na posebnosti nekih izolovanih grupa otpora, koje su sebe nazivale “četnicima” i vodile svoje lokalne borbe, borile sa okupacionim i kolaboracionističkim snagama, ponekad srađujući sa partizanima, nekad protiv njih u savezu dojučerašnjim neprijateljem, uz postojanje mnoštva “prelaznih oblika i kombinacija, kao što je bio slučaj u istočnoj Bosni.

Nesuspeh dogovora komandanata dva pokreta otpora u septembru i oktobru 1941. i raspad kratkotrajnoj saveza četničkih i partizanskih odreda, bili su uvod u otvoreni građanski rat, što se podudarilo-ne bez valjanog razloga- sa gušenjem ustanka u Srbiji u jesen 1941, što je praćeno masovnim

zločinima nad civilnim stanovništvom. Mihailović, uklješten između partizana i nemačkih jedinica, ali i pod utiskom represalija, sve više je bio ubeđen da mu veća opasnost preti od domaćih suparnika. To ga je navelo da povuče rizičan i kompromitujuć potez: traći od nemačkih prestavnika prekid akcija protiv njegovih snaga, kontrolu zapadne Srbije a za uzvrat, da nastavi borbu protiv komunista - što je bilo odlučno odbačeno, i akcija nemačkih trupa je nastavljena i protiv četničkih snaga. Mihailović je 7. decembra 1941. u poslednji čas uspeo da se izvuče iz nemačkog okruženja.

Nepopravljivom razdoru dva pokreta doprinela je i sve veća ideološka radikalizacija na partizanskoj strani krajem 1941. i početkom 1942, takođe izazvana porazom ustanka u Srbiji i Crnoj Gori i povlačenjem u susedne oblasti, sa kojih je trebalo ukloniti četničke jedinice, što je dovelo do rasplamsavanja međusobnih obračuna, koji su imali teške posledice po neborbačko stanovništvo, pogošeno međusobnim osvetama i odmazdama. Lokalni četnički komandanti su pokušali da suzbiju partizane prihvatajući "zaštitu" italijanske vojske. Sličnu "zaštitu" (od partizana ali i od ustaških jedinica) dobile su četničke jedinice u zapadnim delovima NDH, ali su za uzvrat bile uključene u akcije "čišćenja" pod italijandskom komandom (kao što je bio slučaj sa njihovim uključenjem u "dobrovoljačku antikomunističku miliciju"-MVAC). Mihailovićev neuspeo pokušaj, pomenuta praksa nekih njegovih komandanta, politika "legalizacije" četničkih jedinica ulaskom u strukture Nedićeve vojne sile, (uz po mišljenju zapadnih saveznika nezadovoljavajuće efekte njihovog vojnog angažovanja), itd, dali su osnovni materijal njihovim protivnicima za optužnicu o saradnji sa okupacionim snagama.

U Srbiji su okupacione vlasti nastojale da suzbiju Mihailovićev pokret, uz članove Nop hapšeni su i ubijani i njihovi pripadnici, bez obzira na njihovu izmenjenu taktiku (širenje mreže ilegalnih jedinica i stvaranje paralelne vlasti po selima, ali ni izbegavanje većih vojnih akcija protiv okupacionih snaga, uz nastavka brutalnog suzbijanja domaćih suparnika). Na udaru nemačkih snaga posle kapitulacije Italije našli su se i četnici u Crnoj Gori. Teški porazi Mihailovićevih snaga 1943, doveli su do krajnje radikalizacije četničkog antikomunizma, koji je u Srbiji, posebno tokom 1944. doveo do saradnje nekih četničkih komandanata sa Nemcima u pobri protiv partizana.

Kriza u kojoj se Mihailovićev pokret našao u drugoj fazi rata, posle okretanja saveznika partizanima, kao i jačanje uticaja na Mihailovićev pokret politički umerenijih ličnosti doveli su do zajkasnelih korekcija političkog programa (barm u načelu) i prihvatanja posleratnog federalističkog (trijalističkog) rešenja za obnovljenu jugoslovensku kraljevinu.

IV

Preispitivanje ove ratne istorije i njeno izbijanje na površinu u javnosti takođe je bilo povezano sa dramatičnim promenama s kraja 1980-tih i početkom 1990-tih. Ponovno pokretanje diskusije o karakteru Mihailovićevog pokreta i njegovoj ulozi u Drugom svetskom ratu, otvorena je sredinom osamdesetih a razbuktala se početkom 1990-tih, kada je bila motivisana prvenstveno novim političkim okolnostima, posebno u sve приметnijem nacionalističkom diskursu. Pokrivano “nacionalnim” ili drugim “van-naučnim razlogom” uz uzimanje samo nekoliko osnovnih (po sopstvenom izboru), komponenata u obzir iz izuzetno složenog istorijskog i historiografskog kompleksa ponovo je oživljeno kao “politička tema” – uz istovremeno (i često sa istog mesta) sve glasnijih poziva na “nacionalno pomirenje”.

Od početka raspada jugoslovenske države, Mihailović je istican kao tragična paradigma “denacionalizacije srpskog naroda” izvedene od strane jugoslovenskih (i srpskih) komunista. Od će ostati “zaštitni znak” nekih (tada) novih političkih partija i pokreta na desnom delu političkog spektra, koje su počele borbu oko njegovog “nasleđa” i “legitimiteta” samoproglašanih naslednika. U starom-novom kultu Mihailovića i njegovog četničkog pokreta, koji je po takvim shvatanjima trebalo da zameni dotadašnji vladajući partizanski, takođe nije bilo mesta za sumnje i nijanse, koje bi nekako složenu stvarnost ratnih godina učinile manje prijamčivim i upotrebljivim u dnavnopolitičke svrhe, pre svega u novim društvenim okolnostima, pokretanjem ozbiljnih diskusijama o raznim aspektima i stranama Mihailovićevog delovanja i uloge njegovog pokreta. Ova priča je kao nezaobilaznu pretpostavku imala kao “kolateralnu žrtvu” relativizaciju antifašističkog nasleđa (u krajnjem slučaju, ona je “sa prljavom vodom izbalcia i dete”), i zahtev da se izvrši “revizija istorije”.

Nije došlo samo do pozivanja na nasleđe na “simboličkoj ravni”, već je, kod nekih od ovih partija i grupa sa nacionalnim predznakom, na desnici, bilo prisutno i uključivanje nekih elemenata ratnih programa Mihailovićeovog pokreta, pre svega onih radikalnih, o rešenju srpskog nacionalnog pitanja, odnosa prema jugoslovenskoj državi i jugoslovenskom pitanju, međunacionalnim odnosima, odnosima sa susednim narodima i državama, granicama, itd.

“Pročišćena” slika Mihailovića uz pokušaj “revizije” i hagiografski pristup njegovoj biografiji, ponuđeni kao nova ikona, ali sa mnogo elementa preuzetih svesno ili nesvesno iz ikonografije socijalističkog perioda, čak njegovih prvih godina. Ona je ponuđena kao zamena za takođe ideološki “obrađene”, decenijama od strane jugoslovenskog režima nuđene i upotrebljavane jednoobrazne i “bez nijansi”, isključivo “crne” slike Mihailovića i njegov pokreta (...)

Množini objavljenog preštampanog štiva, uglavnom emigrantske provenijencije, ovakvoj slici četničkog pokreta i njegovog vođe i istaknutih članova, priključeni su mnogi novi naslovi, sličnog sadržaja i pristupa. Ono što treba pomenuti kao pozitivnu tendenciju, jeste, da je, uprkos okolnostima koje su dalje zagadile rasprave svojom netrpeljivom, ostrašćenom retorikom, srpska istoriografija dobila i nekoliko istraživački dobro utemeljenih studija, iz pera autora mlađe i srdnje generacije. Pružena je jedna kompleksnija slika ratne prošlosti ovog pokreta, sa svojom vojnom, političkom, ideološkom stranom, sa periodima saradnje sa komunistima, ulaskom u međusobni građanski rat. Ona uključuje borbu protiv okupacionih snaga ali i pokušje da se od njih dobije podrška i pomoć u borbi protiv partizana, “legalizaciju četnika”, problem odnosa Nedićem, “tajktičku saradnju” sa okupacionim snagama uz istovremeno nastavljanje sabotaža i akcija otpora, represelije prema pripadnicima i simpatizerima partizanskog pokreta, masovne “akcije odmazde” prema stanovništvu drugih nacionalnosti, uz sliku konfuznog stanja odnosa unutar samog pokreta - sve je to pružilo jednu sliku koja je daleko od one idealizovane.

Potreba da se na različitim nivoima poseže za “istorijskom argumentacijom” u legitimizaciji svojih političkih ciljeva, kao masovna pojava savremene srpske političke scene (i svih država-naslednica Jugoslavije), tako je i po pitanju kolaboracije u Drugom svetskom ratu, njenom karakteru ili dovođenju u pitanje opravdanosti takvog određenja, dovedena je do apsurdna. U tome se može uočiti prenebegavanje osnovne činjeice istorijske stvarnosti, prelazi preko suštine istorijskih procesa, (iznova) odbacuje sve ono što može da naruši željenu (najčešće potpuno iskrivljenu) sliku prošlosti. Umesto precizne analize složenih procesa jednog tragičnog vremena, kakav je bio Drugi svetski rat, a koja je najčešće bila manjkava i selektivna i tokom proteklih decenija- ponuđeno je samo ono što ima trenutnu “tržišnu prođu” i prijemčivo (nacionalno, politički i ideološki) “pakovanje”. Kao komponenta ovog trenda treba pomenuti, da je uz započeto nužno, kritičko, naučno preispitivanje istorije partizanskog pokreta, posebno uloge KPJ, njene taktike, uloge, ciljeva, metoda i rezultata njihovog ostvarenja u ratu i svih aspekata i izgrađivanje pristupa oslobođenog ideologizacije, i ovaj faktor jugoslovenske i srpske istorije, obeležen i sve češće istican kao pojava koja, takođe izlazi iz “normalnih okvira” nacionalne istorije. Pritom se, između ostalog, čuju i optužbe za “kolaboraciju”- i stavljanje u službu “stranih sila” (SSSR, Velika Britanija).

SUMMARY

The paper discussed reiving of the question of the collaboration and re-interpretation of its role from the beginning of 1990es in the Serbian political and historiography discourse. Opening of the Yugoslav crisis was the start point of the new tendencies inspired, on the one side, by the general liberalization and the quest for de-mythologisation of the during the one-party system rule, ideologically and politicaly only acceptable interpretation of the history of the WWII; On the other, by the growing nationalism and intentions of the right-wing parfties, intellectuals, media, part of historiography, to present a “revised

image” of the WWII history, including the anti-Axis resistance movement, collaboration, ideological and political contexts etc. The Case of General Medic’s collaborationist ”National Salvation Government”, the small fascist “Zorn” movement, whose leader was Dimitrije Ljotic, main ideologist of the Serbian collaboration, their role and involvement in the German occupation system and controversies was analysed in the context of the political changes during the Yugoslav crisis and transitional period. To the same complex of questions belongs deep discord and disagreement about the role of the commander of the royalist Yugoslav Army in the Fatherland (Chetniks) which rose among Serbian historians from mid 1980es, and stayed, until now, as the central axis in recent discussions about “national reconciliation” and “revision” of the interpretation of the recent national history. Dispute over Mihailovic’s in many ways contradictory role during the war years is now unavoidable part of the political discussions, broadly discussed in the public.